

Zarys ewolucji formy i funkcji państwa

Wojciech Mościbrodzki

1 Wprowadzenie

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie ewolucji celów i form państwa na przestrzeni wieków. Szeroka perspektywa czasowa sprawiła, że praca z konieczności zajmuje się jedynie głównymi cechami poszczególnych państw. Intencją autora było wskazanie głównych podstaw filozoficznych oraz ich praktycznej implementacji w zmieniających się formach państwowych.

W rozdziale 2 omówiona została istota państwa, widziana przez pryzmat celu jego istnienia. Celem tego przedstawienia jest określenie obszarów, na których będzie prowadzona dalsza analiza.

W rozdziale 3 omówiono pokrótce koncepcję genezy państwa, co pozwala rozpocząć dalsze rozważania w oparciu o istniejące już ośrodki państwowości.

W rozdziale 4 przedstawiono podział funkcji państwa, skupiając się na różnym ich ujęciu przez różne dyscypliny naukowe.

Rozdział 5 przedstawia implementację państwa w kolejnych okresach dziejowych, koncentrując się najważniejszych przykładach.

W rozdziale 6 dokonano podsumowania.

2 Istota państwa

W publikowanych analizach dotyczących teorii państwa, spotyka się pojęcia funkcji i celów. Choć bywają one utożsamiane ze sobą, lub przynajmniej traktowane jako terminy bliskoznaczne, wydaje się, że warto wprowadzić pewne rozróżnienie. Rozróżnienie to stanowić będzie bazę terminologiczną niniejszego opracowania.

Cel istnienia państwa to pożądaný stan rzeczywistości, którego przyczyną jest wprowadzenie takiej, a nie innej formy organizacji społecznej. Innymi słowy państwo istnieje dlatego, że istnieje pewien lepiej lub gorzej określony stan pożądaný, którego osiągnięcie byłoby w przeciwnym wypadku (to jest, gdyby państwo nie istniało) niemożliwe, albo znacznie utrudnione.

Funkcje państwa to metody i kierunki działań, dzięki którym może ono realizować założony cel. Wynika z tego, że jeden cel może być osiągalny różnymi drogami (a więc za pomocą różnego rozłożenia wysiłków i zasobów pomiędzy określone funkcje).

Pozostaje jeszcze kwestia definicji samego państwa, która wbrew pozorom wcale nie jest oczywista. Często przyjmuje się, że państwo oznacza polityczny stan zwierzchności nad określonym obszarem geograficznym. Taka definicja jest jednak ułomna, bowiem odwołuje się do równie trudnodefiniowalnego pojęcia polityki, a po za tym utożsamia państwo z jego władztwem terytorialnym (co wypycha poza nawias pojęcia państwa

ludów koczowniczych i plemienną organizację wędrowną). Z drugiej strony odpowiada ona de facto państwu w rozumieniu potocznym (choć nie odnosi się do jego organów, legitymizacji, etc.).

Można także odwołać się do idei państwa de iure, czyli w ujęciu prawnym. Istnieje przyjęta powszechnie definicja państwa przyjęta na konwencji w Montevideo 1933: państwem jest byt posiadający cztery cechy wyróżniające:

- stałą ludność
- określone terytorium
- rząd (władze)
- zdolność do wiązania się relacjami z innymi państwami

Inna definicja podaje, że państwo jest polityczną organizacją społeczną wyposażoną w suwerenną władzę, przy czym jest także organizacją terytorialną i przymusową, (sformalizowaną). Takie ujęcie jest jednak charakterystyczne dla państw nowożytnych i może nastęrczyć trudności przy opisie formacji starożytnych i średniowiecznych.

Z uwagi na powyższe trudności definicyjne, w niniejszej pracy najważniejsze cechy państwa utożsamiono z zakresem terytorialnym, formą i praktyką legitymizowania i sprawowania władzy oraz ze stosunkami społecznymi i ekonomicznymi.

3 Cel istnienia i geneza państwa

Istnieje wiele teorii wyjaśniających powstawanie fenomenu państwa. Grupa podejść określanych mianem autonomicznych, zakłada, że państwo powstało w drodze ewolucji społeczeństwa, które niejako „samo” wynalazło/opracowało potrzebną mu strukturę. W tej grupie można wskazać na:

- koncepcję patriarchalną, wywodzącą państwo od dziedziny ziemskiej i struktury rodowej.
- koncepcje marksistowskie, wskazującą na państwo jako twór ewolucji w dziedzinie podziału pracy i własności (Engels)
- koncepcje umowy społecznej, podkreślającą rolę państwa jako gwaranta harmonii wewnętrznej (Epikur, Platon, Cynceron, Hobbes, Rousseau)
- koncepcje oparte o pojęcie władzy i jej legitymizacji (Weber)

Z drugiej strony, istnieją także teorie mówiące, że przyjęcie państwa jako struktury organizacyjnej społeczeństwa jest wynikiem ingerencji zewnętrznej. Najważniejsze prądy tej grupy to:

- koncepcje teistyczne, zakładające, że państwo jest wartością przekazaną od istoty wyższej - które jednak z oczywistych względów są trudno weryfikowalne. (Filmer).

- nieteistyczne koncepcje objawieniowe, zakładające, że państwo zostało przekazane jako zalecenia przez inną cywilizację (Atlantydów, kosmitów etc.). Teorie te są jednak zasadniczo paranaukowe, zwłaszcza, że nie ma jakichkolwiek dowodów je potwierdzających.

W znakomitej większości wszystkich tych prądów, przebija jeden wątek: organizacja państwowa powstała w celu zapewnienia tworzącym ją jednostkom (Platon, Locke, Hobbes) bądź wybranym grupom tych jednostek (Marks) pewną wartość pozytywną, przy czym jest ona różnie definiowana – od spokoju wewnętrznego i harmonii po zapewnienie sobie możliwie wysokiej pozycji przy podziale określonych dóbr. Można tę myśl wyrazić jeszcze inaczej: państwo jest (powinno być) tworem, dzięki któremu całkowita satysfakcja (szczęśliwość) osiągnana przez jednostki je tworzące jest możliwie wielka¹.

Koncepcja taka jest bliska ekonomicznej idei użyteczności (*usability*). Przez użyteczność należy rozumieć pojęcie zbliżone do dobrobytu, wyrażające postrzegany subiektywnie stopień zaspokojenia oczekiwań jednostki. Oczekiwania jednostek tworzących społeczność są zróżnicowane i są pochodną wielu czynników biologicznych, kulturowych czy bytowych (inne są oczekiwania, z więc źródła użyteczności, Matki Teresy z Kalkuty, a inne Billa Gatesa). Satysfakcja ujęta w ten sposób jest więc uogólnieniem pojęcia dobrobytu ekonomicznego, ponieważ obejmuje ona również aspekty w mniejszym stopniu utożsamiane ze stricte ekonomicznymi miarami dobrobytu takimi jak PKB.

Przyjęcie takiej definicji użyteczności rodzi określone konsekwencje. Należy sobie zdawać sprawę, że jest wartości satysfakcji zmieniają się dynamicznie, co utrudnia próby określenia optymalnej polityki państwowej². Można jednak postawić ogólną tezę, że przyczyną i celem istnienia państwa jest zapewnienie maksymalnej użyteczności członkom społeczeństwa.

4 Funkcje państwa

Poglądy na funkcje państwa zależą od punktu widzenia, z którego rozpatrujemy ten problem. Politolodzy i socjolodzy koncentrują się na funkcjach związanych z wypełnianiem się umowy społecznej, bądź na rozwiązywaniu konfliktów; prawnicy skupią się na analizie zależności legalistycznych, zaś ekonomiści – na teorii użyteczności. Spróbujmy więc dokonać ujednoczenia tych aspektów:

¹ Oczywiście można tu określać dystrybucję satysfakcji w bardziej formalny i głębszy sposób, bo warunek maksymalnej sumy mógłby być teoretycznie spełniony w państwie opresji większości (gdzie jest duża grupa bardzo zadowolonych i równie liczna – zadowolonych w bardzo niewielkim stopniu).

² Interesujący jest pomysł funkcji użyteczności w formie zbliżonej do tzw. funkcji uwikłanych. Przykładowo $u_n = u_{n-1} + \text{avg}(u_i)$ – satysfakcja obywatela uzależniona od satysfakcji w poprzednim okresie i średniej satysfakcji populacji (można użyć także miar zróżnicowania – np. stosunku kwartyli etc.).

4.1 Podejście politologiczne

Jednym z najczęściej stosowanych kryteriów jest tu podział na funkcje wewnętrzne, to jest skierowane na szeroko pojęty obszar stosunków obywatelskich i administracyjnych, oraz na funkcje zewnętrzne, skupiające się na relacjach pomiędzy państwami.

W tym rozumieniu, dzięki realizacji funkcji wewnętrznych państwo zapewnia mieszkańcom dobrobyt, natomiast poprzez funkcje zewnętrzne zapewniona jest jego ciągłość (i możliwość realizacji funkcji wewnętrznych)

4.2 Podejście prawne

Z punktu widzenia prawa podstawowe funkcje państwa to zapewnienie stabilnych zasad gry społecznej (niezależnie od przyjętego modelu gospodarczego), określenie zasad legitymizacji, wyboru lub przekazywania władzy, oraz prawne umocowanie państwa w sieci zależności bilateralnych.

4.3 Podejście ekonomiczne

Zwolennicy nurtów liberalnych często nawiązują do roli państwa, jako mechanizmu zapewniającego prawidłowe funkcjonowanie wolnego rynku. Tak postawiona teza otwiera jednak drogę do kolejnego pytania: po co nam w ogóle wolny rynek i dalej: czy wolny rynek jest wartością samą w sobie? Czy istnienie wolnego rynku jest celem obiektywnym, określonym prawami ekonomii, czy też subiektywnym, wynikającym ze światopoglądu? Czy można stwierdzić, że państwo centralnie planowane nie realizuje swojej podstawowej funkcji?

Z drugiej strony, definiowanie państwa jako instrumentu do zapewniania „sprawiedliwości społecznej” od razu implikuje ograniczenie jego funkcji, a ponadto wykorzystuje trudno definiowalne (i trudno mierzalne) pojęcie z zakresu etyki.

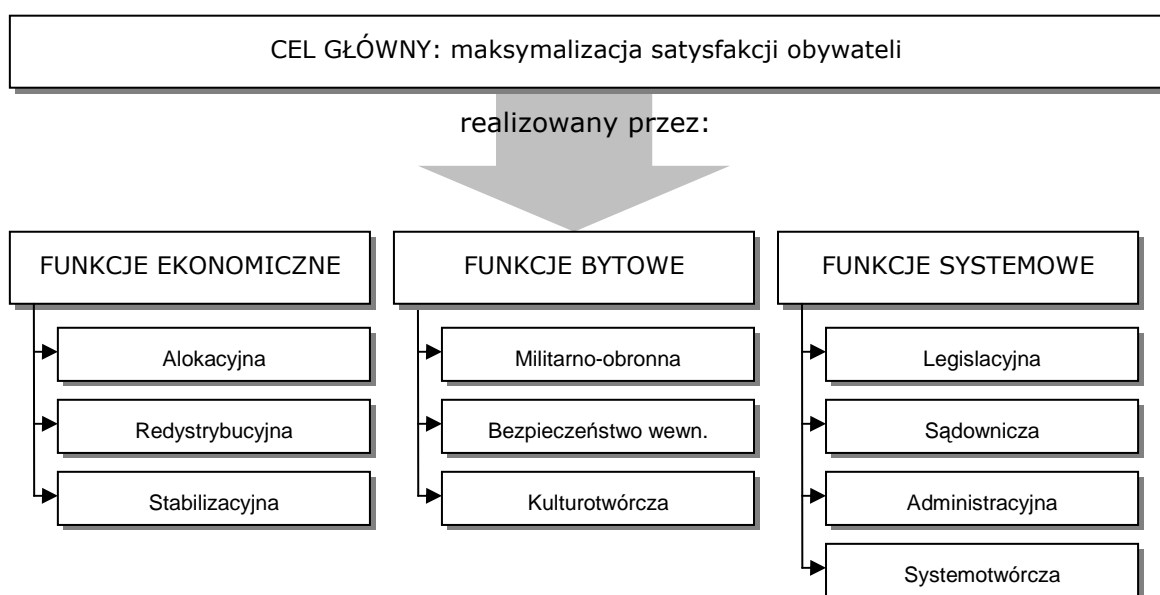
Przykładowo, w ujęciu społecznej nauki kościoła katolickiego, sprawiedliwość społeczną określa się jako kategorię obiektywnego dobra moralnego, która w wyniku odpowiednich zachowań jednostek realizuje się w życiu społecznym. Podkreśla się także, że wymogi sprawiedliwości społecznej aktualizują się w związku z ewolucją kwestii społecznej. Opozycjoniści będą jednak wskazywali na silne uwarunkowanie takiej definicji chrześcijańskim sposobem myślenia – a przecież rola państwa powinna abstrahować od zagadnień metafizycznych – zwłaszcza związanych z jedną ideologią.

W tak pojętej dyskusji, często też następuje rozmycie podstawowych pojęć, jak cele istnienia państwa i jego funkcje. Aby uniknąć nieporozumień, przyjmijmy, że funkcje są państwa są konfigurowalnymi zadaniami, służącymi realizacji celu nadrzędnego. Aby określić ów cel, należy dokładniej przeanalizować genezę powstania państwa jako organizacji – sięgniemy więc do historycznych źródeł powstawania państwowości.

Celem istnienia państwa jest zapewnienie satysfakcji tworzącym je jednostkom. Ponieważ istnieją różne kryteria oceny działalności państwa w zakresie dystrybucji

satysfakcji (optymalizacja względem całkowitej satysfakcji, optymalizacja pod względem minimalnej satysfakcji niezrealizowanej itp.), istnieją też różne możliwości konfiguracji polityki państwa. Można to osiągnąć realizując podstawowe funkcje, wśród których wyróżnia się zarówno zadania typowo ekonomiczne, jak i pozagospodarcze. W tej pierwszej grupie wskazuje się na potrzebę zapewnienia populacji jak najlepszych warunków bytowania, budowę odpowiedniego potencjału i niezakłócony rozwój ekonomiczny, natomiast drugie koncentrują się na elementach nie mających bezpośredniego wpływu na parametry ekonomiczne. W ostatnim czasie obserwować można przesuwanie się środka ciężkości w stronę celów gospodarczych, choć niektóre państwa nadal wielką wagę przywiązują do celów pozaekonomicznych (doskonałym przykładem są państwa religijne, w których kluczową rolą państwa jest zapewnienie dominacji określonym systemom wartości).

Oczywiście podział na funkcje gospodarcze i pozagospodarcze jest w pewnym zakresie dość płynny, łatwo bowiem wykazać, że – przykładowo – działanie narzędziami realizacji polityki kulturotwórczej ma znaczący (choć pośredni) wpływ na warunki gospodarowania [11].

W niniejszych rozważaniach skupimy się przede wszystkim na trzech głównych aspektach gospodarczych. Funkcja alokacyjna koncentruje się na odpowiednim wykorzystaniu zasobów, którymi dysponuje populacja, w celu osiągnięcia zamierzonego efektu. Funkcja ta jest mocno związana z pojęciem własności. W chwili obecnej doświadczenia praktyczne (związane choćby z upadkiem bloku państw socjalistycznych) wskazują, że efektywnej alokacji zasobów sprzyja rozbudowany sektor prywatny. Istotne jest jednak podkreślenie, że fakt ten nie jest „prawdą objawioną”, lecz ma określone

uzasadnienie. Sektor prywatny, działający efektywnie zwłaszcza w mniejszej skali dzięki „ewolucyjnym” mechanizmom (firmy realizujące błędne strategie upadają) wykazuje zdolność do wypracowywania optymalnego rozwiązania ekonomicznego. W przypadku niewielkich przedsiębiorstw koszt błędnych decyzji jest też stosunkowo niewielki i dotyczy ograniczonej grupy właścicieli firmy, natomiast kryzys przedsiębiorstwa państwowego (zwykle działającego w większej skali) jest już poważnym problemem³. W związku z powyższym, jednym z mechanizmów stosowanych przez państwo w wypełnianiu funkcji alokacyjnej są przekształcenia własnościowe (zwykle działające w kierunku rozszerzenia własności prywatnej⁴).

Skoro przyjmujemy, że mechanizm rynkowy jest najlepszym znanym nam narzędziem alokacji, to oczywisty staje się też drugi mechanizm funkcji alokacyjnej – dbanie o skuteczne działanie wolnego rynku. Najbardziej znanym przykładem jest tu chociażby przeciwstawianie się monopolom, które są głównym powodem dysfunkcji wolnego rynku.

5 Ewolucja form państwowych w kręgu cywilizacji europejskiej

5.1 Pozaeuropejskie despotie Wschodu

Zanim na południowych wybrzeżach Europy rozwinęły się pierwsze struktury państwowe, poza granicami kontynentu istniały już wielkie imperia. Na terenach Bliskiego Wschodu w żyznych dolinach Tygrysu i Eufratu wykształciły się ośrodki państwowe sumeryjskie i semickie. W urodzajnej dolinie Nilu, już od IV w. p.n.e. rozwijało się imperium egipskie. Państwa te były przeważnie zorganizowane na zasadach jedynowładztwa lub władzy uprzywilejowanej grupy przywódców wojskowych. We wszystkich przypadkach występowało też silne powiązanie z obowiązującą religią państwową (koncepcja boga-króla).

Najważniejszymi cechami wyróżniającymi tych państw były:

- monarchia jako podstawowa forma sprawowania władzy
- teistyczna legitymizacja władzy
- absolutyzm władcy
- silną pozycją wyższej arystokracji
- silny ekspansjonizm terytorialny, oparty o silne miasta-twierdze

³ Istotna jest tu też różnica: państwo ma prawny i moralny obowiązek opiekować się swoimi obywatelami (a więc i pracownikami upadających firm), natomiast przedsiębiorca prywatny nie jest zobowiązany do tego z mocy prawa (pomijamy tu kwestię etyki biznesowej).

⁴ Nie należy jednak zapominać, że pewne działania (zwłaszcza w sytuacjach kryzysowych lub wymagających wielu nakładów w stosunku do działań o rozciągniętym w czasie okresie zwrotu) są jednak w domenie własności państwowej. Przykładem może tu być np. eksploracja kosmosu, która zarówno w USA jak i ZSRR oraz Chinach odbywa się głównie poprzez agencje państwowe (pierwszy prywatny lot kosmiczny odbył się dopiero w 2004r).

5.2 Grecka myśl państwowa i greckie polis

5.2.1 Filozofia państwa

Początków myśli politycznej można szukać jeszcze w rozważaniach sofistów [4]. Sokrates zwrócił uwagę na indywidualizm istoty ludzkiej i skierował uwagę na problem relacji jednostki i grupy. Późniejszy konflikt ideologiczny sofistów z platonikami o koncepcję społeczeństwa (otwartego, opartego o prawo tworzone przez ludzi według sofistów w opozycji do platońskich koncepcji opartych o prawo naturalne) zawierał już pierwsze elementy sporu o rolę państwa, choć dotyczył on raczej poziomu etycznego niż gospodarczego.

Za pierwsze dzieło wyrażające poglądy starożytności na problemy państwa (choć w mikroskali) uważa się *Oikonomikos* Ksenofonta, zapis dialogu pomiędzy Kritobulusem i Sokratesem, w którym ten ostatni wykłada reguły praktycznego i efektywnego zarządzania gospodarstwem. Z punktu widzenia ewolucji poglądów na sprawy państwa dzieło to ma o tyle znaczenie, że ustami Sokratesa Ksenofont radzi, aby pan domu (którego można odnieść do państwa) tak zorganizował swój majątek, że jednym z jego cech byłaby stała konkurencja żony i żeńską służbą, co podnosiłoby ich „efektywność” i prowadziłyby do wzrostu dobrobytu. Ksenofont także wyraźnie postuluje *per analogiam*, (powołując się na przykład Cyrusa Wielkiego), że sprawne zarządzanie przez silnego władcę sprawia, że ludzie cieszą się dostatkiem. W ten sposób powstaje wizja państwa, w którym konkurencja tworzących je elementów składowych doprowadza do wzrostu efektywności [11].

Odrębną wizję celu istnienia państwa zaproponował najbardziej znany uczeń Sokratesa, Platon. Wśród jego poglądów na największą uwagę zasługują dwa: postulat istnienia państwa idealnego i krytyka ustroju greckich miast państw.

Po pierwsze, Platon twierdził, że możliwe jest zaistnienie państwa idealnego (jako przykład takiej utopii podawał Atlantydę). Taka teza była uprawniona poprzez stwierdzenie, że świat nas otaczający jest odbiciem idealnego, wiecznego świata idei. Choć nasza rzeczywistość nie jest idealna – ale można w niej uzyskać stan maksymalnie zbliżony do optimum.

Po drugie, Platon krytykował współczesne mu systemy polityczne. Stwierdził, że idealny władca nie może zaistnieć, ani w demokratycznym modelu ateńskim, ani w przypadku tyranii. W tym pierwszym przypadku, przedstawiciele społeczeństwa wybrani na drodze wyboru zaczynają bowiem po jakimś czasie zabiegać nie o interes państwa (współobywateli), a o zapewnienie sobie korzyści przez wybór na następny okres, co prowadzi to do eskalacji postaw populistycznych. Z drugiej strony, państwo silnej ręki, pod przywództwem jedynowładcy służy zaspokojeniu w pierwszej kolejności jego

własnych potrzeb co nie gwarantuje wzrostu dobrobytu ogółu (choć również go nie wyklucza).

W związku z powyższym rozumowaniem, Platon przedstawił tezę o konieczności oddania steru państwa w ręce osób nie zainteresowanych w gromadzeniu dóbr materialnych – królów-filozofów. Aby zabezpieczyć ową kastę przed korupcyjnymi pokusami, Platon decyduje się na wyłączenie ich z prawa własności – filozofowie nie mają prawa do posiadania, zaś ich potrzeby życiowe zaspokaja społeczeństwo.

Kolejny z wielkich uczonych starożytności, Arystoteles, wskazywał na naturalność istnienia państwa, wypływającą z ewolucji funkcjonalnej, od rodziny, przez *oikos* (gospodarstwo domowe, majątek) i *kome* (wieś, gmina rodowa) do *polis* (miastopństwo) [6][5]. W ten sposób podstawowe cele istnienia rodziny tj. przetrwanie i płodzenie realizuje się w większej skali i w sposób długofalowy w formach państwowych (tę myśl rozwinął później tomizm). Arystoteles dodawał także, że skoro każde państwo jest wspólnotą, a celem istnienia każdej wspólnoty jest dążenie do osiągnięcia pewnego dobra, państwo istnieje więc w celu osiągnięcia pewnego dobra [7]. Naturalność istoty państwa prowadziła jednocześnie do odrzucenia platońskiej idei swoistego „komunizmu elity” warstwy rządzącej, jako że państwo, byt ustalający prawo, nie powinien sprzeciwiać się prawom naturalnym, wśród których Arystoteles umieszczał prawo własności (wynikające z naturalnego instynktu do posiadania).

5.2.2 Praktyka formy państwowej

Wszystkie większe organizmy polityczne powstałe na Peloponezie rozwijały się początkowo jako monarchie. Stopniowo migrowały one w stronę ustroju arystokracji rodowej (np. w Sparcie godność królewska została w końcu sprowadzona do ograniczonych funkcji kapłańskich).

Od VII w p.n.e. widać tendencję do poszerzania kręgu arystokracji – co było związane z szybkim rozwojem gospodarczym i awansem nowych rodów, które wzmocnione były nie tyle siłą tradycji, co siłą ekonomiczną. W tym miejscu Ateny i Sparta poszły różnymi drogami – w Atenach rozwinęła się szeroko reforma społeczna oparta m.in. o ustawodawstwo Solona i Klejstenesa, natomiast w Sparcie liczba obywateli mających pełne prawa polityczne ulegała stopniowemu zmniejszeniu.

Typową cechą greckich państw był wyraźny podział klasowy na obywateli (mających prawa polityczne) i nieobywateli – metojsów (cudzoziemców), wyzwolenców i niewolników. Wbrew popularnemu stereotypowi „sprawiedliwej demokracji greckiej” liczba niewolników była bardzo duża – przewyższała dwukrotnie liczbę pozostałych klas [8]. Liczba obywateli wynosiła jedynie ok. 10% ogółu mieszkańców polis (Ateny – ok. 400 tys.).

Ustrój najbardziej znanego greckiego polis, Aten stanowiły (od V w. p.n.e.) 4 instytucje: Zgromadzenie Ludowe (Eklezja), Rada Pięciuset (Bule), urzędy (władza obieralna) oraz instytucja sądowa (Heliaja). Eklezja, w którym mieli prawo uczestniczyć wszyscy obywatele było organem obdarzonym wielką władzą (ustawodawczą i kontrolną). Rada pięciuset była organem wykonawczym – co ciekawe, przynależność do niej określało losowanie.

Generalnie, za najważniejszymi cechami greckiego państwa są [8]:

- ograniczenie terytorialne, z silnie zaznaczonym centrum (polis)
- spójność etniczna
- suwerenność obywatelska (zwłaszcza w porównaniu do wschodnich despotii)
- ustanowienie sądowej władzy ludu (heliaja)
- duże znaczenie praw jednostkowych
- szerokie wykorzystanie niewolnictwa w budowie stabilności ekonomicznej

5.3 Rzym: od królestwa, przez republikę do cesarstwa

Starożytny Rzym to okres tworzenia się struktury państwa. Równolegle rozwijała się też gospodarka, zagospodarowując rozwój handlu, techniki i upowszechnienie się pieniądza. Próbowano też poznać i opisać wzajemne stosunki państwa i gospodarki, choć zagadnień tych nie rozważano tak silnie na płaszczyźnie filozoficznej i moralnej, jak to miało miejsce w Grecji - państwo stawało się coraz wyraźniej narzędziem do utrzymywania istniejącej struktury własności. Znamienne jest, też że upadek Cesarstwa wiąże się z kryzysem samej idei państwowości. Przyczyną tego załamania był paraliż administracyjny (wynikający z niewydolności systemu rządów, którego fundamenty wykształciły jeszcze za czasów greckiego *polis*).

Zasadniczo, w historii państwa rzymskiego można wyróżnić 4 okresy [15][8]:

- ustrój królewski (monarchia), 753-509 p.n.e., w którym następował powolny proces dostosowywania interpretacji standardów wyniesionych z kultury politycznej Grecji do lokalnej, rzymskiej specyfiki (np. podział społeczeństwa na klasy majątkowe)
- ustrój republikański, 509-27 p.n.e., naznaczony silnym konfliktem plebejuszy i patrycjuszy, w którym polem walki był Senat i urzędy (np. trybuni), a także sam system prawny. W okresie republiki najważniejszymi organami władzy byli konsulowie (jednocześnie 2 sprawowało władzę), pretorzy (władza sądowa formalna, w sprawach cywilnych) oraz cenzorzy. Pod koniec okresu republikańskiego, państwo rzymskie uległo zasadniczej przemianie – rozpoczęła się wielka ekspansja terytorialna. Doprowadziło to także do zmian w strukturze

państwa – m.in. pojawiła się funkcja prokonsula i propretora (zarządców podbitych prowincji).

- wczesny ustrój cesarski (pryncypat), 27 p.n.e. – 284 n.e. – w którym władza należała do cesarza (princeps), ale nadal żywe i funkcjonalne były organy republikańskie
- późny ustrój cesarski (dominat) 284 n.e. – 476 n.e. – w którym cesarze uzyskiwali nieograniczoną władzę, a resztki instytucji republikańskich pełniły jedynie rolę fasadową. O zmianach tych świadczą nawet modyfikacje tytulatury formalnej – za czasów Dioklecjana zastosowano po raz pierwszy określenie *dominus*, zamiast stosowanej uprzednio *imperator* i *caesar*.

Charakterystyczne cechy państwa rzymskiego w porównaniu z greckim poprzednikiem to:

- formalny system prawny. Jednym z niewątpliwych osiągnięć Rzymu była budowa i kodyfikacja systemu prawnego, jednego z podstawowych obszarów funkcjonowania państwa. Pozwoliło to na budowę sprawnej administracji, która pomagała zarówno zarządzać sprawami lokalnymi (np. rozdawnictwo zboża w stolicy), jak i globalnymi (budowa i utrzymanie sieci dróg). Warto także podkreślić, że prawo rzymskie jako pierwsze wprowadziło zasadę laicyzacji i racjonalizacji źródeł prawnych.
- ekspansjonizm terytorialny
- utrzymująca się, choć nie przestrzegana tak ściśle etniczność państwa (niektórzy cesarze nie byli etnicznymi rzymianami – a niektórzy z nich nawet nigdy nie przebywali w stolicy). W okresie monarchii i republiki nadal centrum stanowiło obywatelskie państwo Rzymian, jednak już w początkach umacniania pryncypatu kryterium etniczne osłabło, a cesarz Karakalla w 212 r. obdarzył prawami rzymskimi wszystkich wolnych mieszkańców cesarstwa. Ostatecznie klasyfikacja etniczna została zastąpiona przez klasyfikację majątkową (*ordo senatorius*, *equites* i *plebs*)
- wzrost roli gospodarki w polityce państwa – zwłaszcza w zakresie standaryzacji i rozwoju infrastruktury
- forma monarchii i republiki – w zależności od okresu

5.4 Plemienne państwa germańskie i słowiańskie

W I w p.n.e. na obszarze północnej Europy rozwijały się państwa plemienne. Odróżnieniu od cywilizacji śródziemnomorskich nie wypracowały one jeszcze ustroju typowego państwa, pozostając na poziomie struktury plemiennej (grupującej kilka rodów) - jedną z najpoważniejszych różnic jest tu brak ścisłej terytorialności (państwa wędrowne). Rządy w państwach germańskich miały zwykle formę przywództwa jednostki (króla lub wodza

wojny), często powoływanego na określony czas przez struktury zgromadzeniowe (wiece).

Stopniowo, wraz z rozwojem tendencji integrystycznych państwa plemienne łączyły się w państwa szczepowe z których największe znaczenie miały państwa: Wizygotów, Wandalów, Burgundów, Ostrogotów, Longobardów oraz Franków, którzy uzyskali największe sukcesy dali podwaliny pod kształtowanie się monarchii wczesnofeudalnej.

Podobnie kształtowały się struktury plemienne Słowian – od organizacji rodowej, przez plemienną do szczepowej. Ostatecznie, najsilniejsze organizmy państwowe przekształciły się w państwa (m.in. serbskie, wielkomorawskie, chorwackie, czeskie i polskie)

Obecnie przyjmuje się, że najważniejszymi czynnikami odróżniającymi organizacje państwowe germańskie i słowiańskie od Rzymu i Grecji były:

- marginalna rola niewolnictwa w gospodarce - w państwach germańskich i słowiańskich nie stanowi podstawowej ekonomicznej siły napędowej
- brak wyraźnej terytorialności
- słabość rozwoju form administracyjno-prawnych (co było konsekwencją częstych zmian terenów osiedlania się)
- koncepcja zakresu władzy przywódcy (władcy wybierani często na okres przejściowy, na podobnych zasadach co rzymscy dyktatorzy w okresie republiki)

5.5 Państwo wczesnofeudalne: Merowingowie i Karolingowie

5.5.1 Filozofia państwa

Na historię europejskiego wczesnego średniowiecza fundamentalny wpływ ma religia. Z jednej strony, chrześcijaństwo staje się fundamentem cywilizacji i podstawową siłą polityczną w Europie, z drugiej zaś strony upada królestwo Wizygotów w Hiszpanii, podbite przez islamskich Arabów. Rozpoczyna się dominacja religii, która uzyskała status jedyne go ośrodka kształtowania myśli filozoficznej. Sprzyjała temu unifikacja Europy pod teologicznym prymatem papieża⁵, czyli proces, który można określić mianem pierwszej globalizacji. Nie jest więc rzeczą dziwną, że rolę i funkcję organizmu państwowego wyznaczał w tym okresie chrześcijański dogmat religijny.

Rozwój filozofii wczesnochrześcijańskiej był możliwy dzięki okolicznościom w jakich rozwijała się ta religia. W początkowym okresie chrześcijaństwo pozostawało w opozycji zarówno do państwa (pogański Rzym), jak i wartości związanych ze światem materialnym (apoteoza ascezy i skromności cielesnej) jednak po pewnym czasie położono nacisk na oddzielenie spraw duchowych i laickich, co radykalnie zmieniło sytuację.

⁵ Na wschodzie rolę chrześcijaństwa papieskiego przejmowało oczywiście prawosławie

Zniknął potencjalny problem konfliktu na linii państwo-kościół, co umożliwiło korzystną dla obu stron symbiozę „tronu i ołtarza”.

Pierwotna nieufność do „świata materialnego” i „państwa doczesnego” nadal była jeszcze obecna w poglądach papieża – istnienie państwa uważano za wyraz przewagi miłości człowieka do samego siebie nad miłością bożą. Mimo to, pielęgnując cnoty duchowe, chrześcijanin może, a nawet powinien uczestniczyć również w państwie ziemskim, w przydzielonym mu przez Opatrzność miejscu - takie wskazania znaleźć można już u św. Augustyna z Hippony [9][10], kluczowego przedstawiciela myśli filozoficznej wczesnego Kościoła, autora *De Civitatis Dei* („O państwie Bożym”).

Za przejaw niedoskonałości świata uznano istnienie własności prywatnej (w idealnym królestwie niebieskim nie znano tego pojęcia – uważali św. Grzegorz z Nyssy, św. Bazyle, św. Jan Chryzostom, czy św. Ambroży), jednak Kościół stanął na stanowisku, że trzeba zaakceptować rzeczywistość doczesną, pracując jednocześnie nad przygotowaniem się do życia wiecznego (w którym powraca stan własności powszechnej).

W miarę krzepnięcia struktury politycznej Europy i utrwalania się porządku chrześcijańskiego następowało przewartościowanie systemu filozoficznego. Legitymizacja i ugruntowanie się państw chrześcijańskich, postępujący proces wzmacniania się (także gospodarczego) Kościoła i rozwijająca się struktura feudalna wymagały nowego spojrzenia. Odpowiedzią był nawrót do tradycji arystotelesińskich i niejako „powtórna” akceptacja prawa własności. Posiadanie ziemskich dóbr wyprowadzono z prawa naturalnego, czego konsekwencją była jego przewartościowanie, bowiem Bóg, jako twórca natury, nie mógł tworzyć rzeczy złych.

5.5.2 Praktyka formy państwowej

Rozwój wczesnego feudalizmu najpełniej uzewnętrznia się w powstaniu i ewolucji państwa Franków, powstałego na gruzach – choć nie w granicach - *Imperium Romanum*. Państwo to zaczęło rozwijać się szybko po zwycięstwie nad ostatnimi rzymskimi legionami w bitwie pod Soissons (zniknęło największe zagrożenie zewnętrzne) i po przyjęciu chrztu przez Klodwiga (496). Okres „leniwych królów” i zagrożenie arabskie sprawiły, że wywodzący się z majordomów merowińskich Pepin mały przejął w 751 roku władzę i rozpoczął okres karoliński. Ujawniła się też tendencja do legalizacji nowej władzy zarówno na drodze duchowej (rozwój współpracy z papieżem), jak i laickiej – nawiązywanie do tradycji Cesarstwa Rzymskiego (wyrażone przyjęciem korony cesarskiej w 800 r.).

Wyróżniające cechy państwa wczesnofeudalnego to:

- stopniowe odchodzenie od państwa bezterytorialnego szczepowego

- patrymonializm – czyli traktowanie przez władców państwa jako majątku własnego (w odróżnieniu od rzymskiej zasady *res publica*)
- rozwój stosunku lennego i będący jego wynikiem podział na warstwę feudałów i chłopów (przy jednoczesnym stosunkowo niskim poziomie niewolnictwa)
- upaństwowienie nowej religii – chrześcijaństwa (które jest jednocześnie autonomiczną siłą polityczną)
- legitymizacja władzy na płaszczyźnie duchowej i laickiej
- łączenie kultury starożytnej (w formie) z kulturą frankońską (w treści)

5.6 Państwa okresu rozdrobnienia feudalnego

5.6.1 Filozofia państwa

Filozofia okresu rozbicia dzielnicowego jest rozwinięciem epoki przełomu starożytności i średniowiecza. Szybki wzrost znaczenia Kościoła, jego autonomiczna pozycja i legitymizacja władzy państwowej nadaniem boskim sprawiły, że jest to okres absolutnej dominacji filozoficznej myśli chrześcijańskiej – a co za tym idzie, teistycznej koncepcji państwa.

5.6.2 Forma państwa

Rozdrobnienie feudalne było konsekwencją celu istnienia monarchii wczesnofeudalnej, który w wymiarze praktycznym był pojmowany jako zapewnienie uprzywilejowanej pozycji rodu panującego (co oczywiście wymuszało współpracę z pozostałą częścią arystokracji). Takiemu celowi podporządkowana była zasada dziedziczenia i sukcesji praw, co w połączeniu z feudalnym modelem lennym doprowadzało do stopniowego rozdrobnienia.

Przykładami państw tego okresu mogą być: monarchia Kapetyngów, państwo niemieckie, Anglia, czy Ruś. Na terenach dzisiejszej Francji lokalne rody w praktyce uniezależniały się od władzy centralnej, pozostając z nią w jedynie formalnej zależności (przykładem są tu Robertynowie, z których wywodził się m.in. Hugon Capet). Dochodziło do paradoksalnej sytuacji, w której ziemie wasala przekraczały prawie dziesięciokrotnie swoim obszarem domenę królewską.

Z kolei na terenie Niemiec nie wprowadzono zasady inkorporacji lenn opróżnionych do domeny królewskiej, przez co „siła rozdrabniająca” nie napotykała żadnego hamulca.

Typowe cechy państwa epoki rozdrobnienia feudalnego to:

- Wykształcenie się stanu szlacheckiego (status dziedziczny) – w tym uprzywilejowanej warstwy możnowładców, oraz mieszczaństwa i chłopstwa.
- Ustalenie zasady dziedziczności władzy (umotywowanej teologicznie)

- Wykształcenie się koterii dworskiej, organu wspierającego monarchę (i mającego własne, określone sfery interesów)
- Sformowanie zasady prawa zwyczajowego (common law), które przerwa w domenie anglosaskiej aż do dnia dzisiejszego i przyjmie postać zasady, że precedens jest równoprawnym źródłem prawa
- Powstanie formalnych organizacji handlowo-rzemieślniczych: gildii i cechów, które miały istotne znaczenie dla ekonomicznych funkcji państwa
- Osłabienie władzy centralnej (monarszej) i przejęcie władzy realnej przez koła możnowładców
- Realne zagrożenie spójności terytorialnej
- Redukcja sprawności aparatu państwowego (biurokracji) i erozja uprawnień przedstawicieli monarchy (na rzecz możnowładztwa i lokalnych ośrodków władzy feudalnej)
- Całkowite lub częściowe uniezależnienie się Kościoła od państwa
- Rozwój miast, jako ośrodków handlu

5.7 Państwo monarchii stanowej

5.7.1 Filozofia państwa

Św. Tomasz z Akwinu zmienił głęboko poglądy chrześcijaństwa na państwo. Skoro bowiem społeczeństwo jest naturalnym elementem rozwoju człowieka, a nawet wyprzedza grzech pierworodny (w domyśle: nie jest więc jego skutkiem), to nie może być złe. Jeśli więc państwo jest wytworem społeczeństwa, to również jest ono „dobre”, a niedoskonałości wiążące się z jego istnieniem są wynikiem niedoskonałości świata materialnego. Dalej, Tomasz uważa państwo za *societas perfecta*, społeczność doskonałą i samowystarczalną, niezależną i samorządną – przy czym jako warunek zaistnienia państwa podaje istnienie samowystarczalnego narodu (*populus*), zdolnego do obrony swojego statusu. Bardzo istotnym elementem filozofii tomistycznej było stwierdzenie, że państwo istnieje dla zapewnienia szczęśliwości doczesnej (*bonum commune*) swoich obywateli.

Z drugiej strony, dobra materialne są jak cały świat wytworem istoty boskiej, a ich gromadzenie jest instynktem naturalnym człowiekowi (echa tego nurtu są aktualne do dziś i obecne chociażby w encyklikach papieskich – np. *Rerum Novarum* Leona XIII z 1891 roku). Tomasz sankcjonuje w ten sposób prawo własności i prawo do gromadzenia dóbr materialnych, z tym, że podkreśla on, że dobra te stanowią jedynie narzędzie

(środek) do realizacji celu istnienia człowieka, który ma wymiar duchowy⁶. Interesujące jest, że w praktyce, opozycja poglądów św. Augustyn – św. Tomasz była przeniesieniem na grunty średniowieczne sporu pomiędzy dwoma głównymi nurtami starożytności, reprezentowanymi przez Platona i Arystotelesa [9][10].

Średniowiecze, wraz z jego dominującą pozycją Kościoła, wprowadziło do stosunków państwo-gospodarka bardzo silny element moralny. Mimo początkowej pochwały absolutnej dominacji pierwiastka duchowego, stopniowo dopasowywało się ono do rozwijającego się modelu stosunków feudalnych i złagodziło krytykę posiadania i bogacenia się (choć pewne rodzaje działalności nadal podlegają ostrej krytyce – np. czerpanie korzyści z pożyczania pieniędzy). Państwo i władza w średniowieczu (zwłaszcza późnym, w którym rozwijała się monarchia stanowa) jest odzwierciedleniem ładu bożego, co sankcjonowało jego działania. Z punktu widzenia ekonomii politycznej, na podkreślenie zasługuje fakt, że średniowiecze jest okresem, w którym wszystkie państwa mają jeszcze duże możliwości ekspansji (podbijanie ziem pogańskich, podporządkowywanie sobie „ziemi niczyjej”). Nadal także utrzymuje się możliwość intensyfikowania wykorzystania już posiadanych zasobów (przeważa sytuacja w której państwa znajdują się daleko od granicy swoich możliwości). Konflikty międzynarodowe ograniczają się do sporów o konkretne ziemie lub mają wymiar filozoficzny (krucjaty), w mniejszym stopniu będąc wynikiem długofalowej konkurencji państw.

5.7.2 Forma państwa

Monarchia stanowa stanowiła efekt przewyciężenia rozbicia dzielnicowego. Na jej powstaniu zaważyły przede wszystkim: utrwalenie się stratyfikacji społecznej i wzmocnienie ośrodka władzy. Daje się też zauważyć przesuniecie akcentów w zasadzie legitymizacji władzy: formalnie pozostaje ona nadaniem (namaszczaniem) boskim, ale jednocześnie w wymiarze praktycznym obserwuje się przywrócenie instytucji reprezentujących społeczeństwo (w formie zgromadzenia stanowego). Doprowadziło to niejednokrotnie do dualizmu władzy skarbowej (podatki królewskie i podatki stanowe). Różny bywał też skład zgromadzeń: przykładowo, jedynie w Anglii przedstawiciele mieszczaństwa byli wymieszani ze szlachtą, a w niektórych państwach (Anglia, Polska) wykształciła się instytucja dwuizbowości. Różny był także status duchowieństwa, bo choć stanowiło ono osoby stan, to jednak w niektórych państwach zasiadało ono w tych samych ciałach co feudałowie świeccy.

Najważniejsze cechy państwa stanowego to:

⁶ Na marginesie tych rozważań można dodać, że św. Tomasz wprowadził też rozróżnienie prawa posiadania (lex possessio) od prawa użytkowania (lex dominio)

- Mocna władza centralna, współpracująca (i rywalizująca) z przedstawicielstwem stanowym
- Wykształcenie się stratyfikacji społecznej i budowa hierarchii wewnątrzklasowej (co doprowadza do powstania specyficznych organów władzy państwowej)
- Unifikacja terytorialna
- Unifikacja prawna (powszechny powrót do prawa rzymskiego)

5.8 Monarchia absolutna

5.8.1 Filozofia państwa

W zakresie filozofii, obserwujemy głębokie przewartościowanie etyczne będące efektem reformacji. Na skutek pierwszych wystąpień Lutera i jego następców, okazuje się, że Kościół (katolicki) nie jest już jedynym dysponentem legitymizującego namaszczenia i samodzielną praw moralnych. Państwo epoki absolutyzmu, identyfikowane z osobą władcy, wykorzystuje ten konflikt, aby dokonać próby podporządkowania sobie struktur duchowieństwa (osłabionego katolickiego lub jeszcze nie okrzepniętego – protestanckiego).

Warto także wskazać na państwowotwórczy charakter postulatów protestanckich – odrzucenie ambiwalentnego stosunku do kwestii bogacenia się (majątek jest w protestantyzmie efektem chwalebnej pracy człowieka i łaski bożej) który będzie stanowił podstawę do budowy spójnego i ekonomicznie silnego systemu angielskiego.

5.8.2 Forma państwa

Zasadniczym elementem tej formy państwowej stała się absolutna dominacja ośrodka centralnego, niespotykana od czasów cesarstwa rzymskiego, a może nawet i wschodnich despotii. Jest to także okres walki międzystanowej: z jednej strony coraz silniejszego stanu miejskiego, korzystającego z owoców gospodarki towarowo-pieniężnej (wypierającej gospodarkę feudalną), z drugiej zaś – broniącej przywilejów zamożnej arystokracji i biedniejszej szlachty.

W zakresie organizacji państwa, dokonywał się stopniowy wzrost znaczenia biurokracji centralnej i podporządkowanej władcy. Jednocześnie, po raz pierwszy z taką mocą dokonano podziału zadań, tworząc podstawy „ministerialnego” rozgraniczenia kompetencji. Dzięki scaleniu państwa i uniezależnieniu go od prymatu Kościoła, stało się też możliwe stworzenie podwalin pod przyszłą epokę szybkiego wzrostu, naznaczoną przez kapitalizm.

Cechą specyficzną jest tu też dążność do zapewnienia państwu pełnej kontroli nad jego koloniami, co doprowadzi w krótkim czasie do otwartego konfliktu a w rezultacie to powstania nowego jakościowo państwa – USA.

Główne wyróżniki monarchii absolutnej to:

- Identyfikacja państwa z osobą władcy
- Wzrost znaczenia biurokracji i tworzenie się zrębów ministerialnego rządu (realizującego na razie bezpośrednio zalecenia władcy)
- Podporządkowanie Kościoła sprawom państwa
- Ostry konflikt gospodarczy pomiędzy szlachtą a bogacącym się mieszczaństwem

5.9 Państwo kapitalistyczne

5.9.1 Filozofia państwa

Zbudowane na myśli oświeceniowej koncepcje po raz pierwszy wskazywały na powszechne odrzucenie teistycznej koncepcji państwa. Skoro jednak nie Bóg jest szafarzem władzy państwowej – to kto? Wielcy myśliciele owej epoki zaproponowali obrazoburczą koncepcję umowy społecznej. W jej myśl, państwo jest w istocie projekcją porozumienia pomiędzy członkami społeczeństwa. W dodatku – odrzucając średniowieczny podział na stany, stwierdzono, że właściwie nie istnieje jakiś określony moralny powód, dla którego ludzie mieliby mieć różny wpływ na tę umowę.

Taka koncepcja była bardzo na rękę tworzącej się – w opozycji do szlachty – warstwy mieszczańskiej, burżuazji. Jednocześnie szybki rozwój przemysłu i znaczące przesunięcia w rozkładzie dochodu oznaczało, że organizacja państwa musi przejść poważną zmianę, aby lepiej oddawać ducha czasów.

Rozwój burżuazji stymulował też wybuchową ekspansję liberalizmu (tak w ujęciu ekonomicznym jak i społecznym i filozoficznym). Po raz pierwszy na taką skalę uwznioślono pracę nad pomnażaniem majątku, co skutkowało znaczącymi przeobrażeniami w koncepcji stosunku państwo-gospodarka. Warto tu podkreślić, że błyskawiczne zmiany jakie się dokonywały w światowej gospodarce (możemy tu mówić o pierwszej fali globalizmu) sprawiały, że w jednym okresie współistniały całkowicie ze sobą sprzeczne koncepcje: od angielskiego leseferyzmu po francuski i niemiecki interwencjonizm.

5.9.2 Forma państwa

Nowa wizja porządku państwowego wymagała daleko idących zmian w formie państwa. Po pierwsze, musiała się pojawić jakaś legitymizująca, spójna i realna (namacalna) wykładania nowego systemu. Stała się nią ustawa zasadnicza, czyli konstytucja (choć nie we wszystkich państwach – np. w Anglii) – czasem będąca ekspresją stanowiska całego społeczeństwa, ale także – aktem łaski monarszej [8].

Konstytucje najczęściej nie regulowały konkretnych rozwiązań wyborczych, pozostawiając je praktycznie aktom niższej rangi – ordynacjom wyborczym. Z prawnego punktu

widzenia niezwykle istotnym novum było jednak zjawisko zgodności konstytucyjnej ustaw (które nie były ważne, jeśli wykazano łamanie prawa nadrzędnego). Efektem tego było jednocześnie rozszerzenie znaczenia instytucji kontrolnych państwa.

Zagadnienie kontroli wiąże się jednocześnie z Monteskiuszowskim paradygmatem trójpodziału władzy stanowiącym fundament wszystkich przyszłych aktów zasadniczych. Ugruntowuje się koncepcja władzy ustawodawczej w formie jedno- lub dwuizbowego parlamentu, władzy sądowniczej i wykonawczej – zależnie od sytuacji: monarchicznej lub republikańskiej. W tej ostatniej domenie szczególnie istotne jest wykształcenie się ministerialnego rządu pod przewodnictwem „pierwszego z ministrów” i określenie zakresu jego władztwa/odpowiedzialności. Z drugiej strony, rozdział władzy doprowadził do powstania niezawisłego sądu i określenia zasady formalnej równości wobec prawa.

Kolejną z arcyważnych zmian w teorii państwa było pojęcie wolności i wolności obywatelskiej. Dotychczas pojmowano ten termin jako akt łaski suwerena nadawany w formie przywileju (osobistego bądź stanowego) – teraz, kwestia wolności stała się ekspresją praw pochodzących od praw stanowionych przez samo społeczeństwo. W ten sposób, obywatel dokonywał niejako samoupodmiotowienia się, po raz pierwszy od starożytności na tak szeroką skalę.

Ważną rolę w praktyce państwa odegrało również poczucie narodowe. Zanegowanie boskiej roli władcy dawało podstawę do koncepcji „narodowej własności”, co przekładało się na dynamiczny wzrost nacjonalizmów. Pojawił się problem suwerenności państwowej i zasady samostanowienia. W zakresie form państwa praktykowano kilka koncepcji rozwiązujących te dylematy – m.in. nowoczesną republikę konstytucyjną, złączenia organizmów państwowych poprzez unię personalną, federacje i konfederacje.

Najważniejsze cechy wyróżniające państwa kapitalistycznego to:

- Upodmiotowienie całości społeczeństwa
- Stopniowe przechodzenie do form republikańskich
- Konstytualizm
- Dominująca rola ekonomii
- Umacnianie się nacjonalizmu jako czynnika państwowotwórczego
- Paradygmat Monteskiuszowski

5.10 Państwo faszystowskie i komunistyczne

5.10.1 Filozofia państwa

Narastający kryzys – zarówno w warstwie ekonomicznej, jak i społecznej, a także wyraźne pęknięcie w Europie, której część znajdowała się jeszcze w głębokim stadium absolutyzmu, a część – borykała się z problemami państwa kapitalistycznego sprawiły, że rozpoczęto poszukiwania alternatywy dla gospodarki liberalnej [13][15]. Korzystając z

dorobku Hegla, Karol Marks opublikował swoje filozoficzne dzieło, wskazując na wewnętrzne problemy ideologii państwa kapitalistycznego. Niewątpliwie na powstanie tego tekstu miało wpływ szerokie niezadowolenie mas robotniczych, które – nie posiadając kapitału, ani realnych możliwości jego zdobycia, stopniowo było spychane na pozycję chłopstwa w systemie feudalnym.

Analiza dzieł Marksa i pochwała systemów gospodarki centralnie sterowanej, doprowadziły do wykształcenia się totalitarnych reżimów: komunistycznego (kosmopolitycznego) i faszystowskiego (opartego o ideologię socjal-narodową). Wbrew pozorom, oba te systemy dzieliło bardzo dużo (choćby stosunek do marksizmu), ale miały też elementy wspólne.

Jednym z nich był postulat absolutnego prymatu państwa nad obywatelem i zbiorowością nad jednostką. Drugim – przekonanie, że cel główny istnienia państwa (dobro społeczne) jest możliwy tylko w przypadku podporządkowania mu dóbr innego rzędu (odwrotnie niż w liberalizmie): dobra mniejszości (faszyzm) lub jednostki (komunizm)

5.10.2 Forma państwa

Budowa państwa totalitarnego nie jest możliwa bez budowy silnego, a nawet wszechpotężnego aparatu biurokratycznego, posłusznego centralnej władzy. Jednocześnie stało się jasne, że system taki jest w bardzo małym stopniu odporny na krytykę wewnętrzną – konieczne stało się więc zastosowanie mechanizmów „ujednolicania” społecznego – w tym środków represji i propagandy.

Cechy państwa totalitarnego to:

- Autorytaryzm władzy
- Ograniczenie swobód obywatelskich
- Jednopartyjność
- Jednolitość pogładowa
- Powszechna kontrola i propaganda
- Ekonomia jako narzędzie władzy centralnej

5.11 Demokracje współczesne

5.11.1 Filozofia państwa

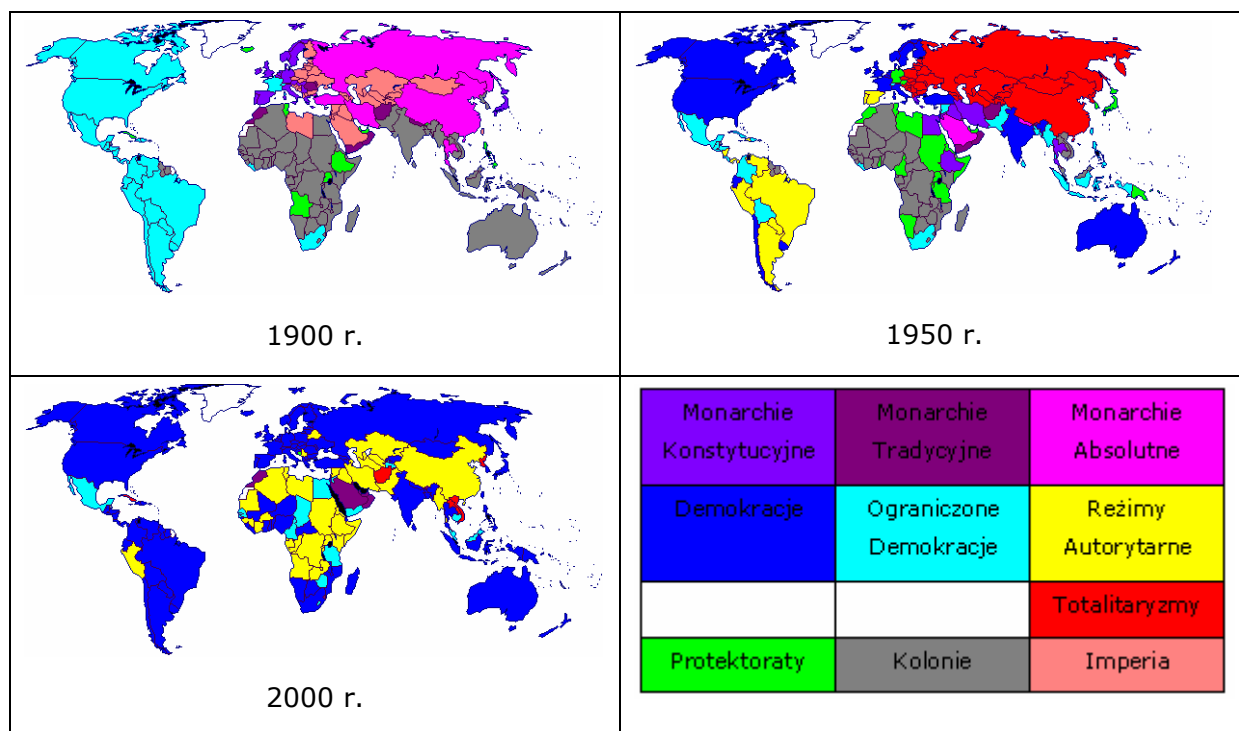
Filozofia nowoczesnego państwa czerpie zarówno z dorobku myśli oświeceniowej, jak i z myśli liberalnej i doświadczeń okresu wojennego i powojennego. W wielu państwach (choćby w Polsce) nawiązuje się także wprost do zasad sprawiedliwości społecznej, z odniesieniami do solidaryzmu lub społecznej nauki Kościoła. Z drugiej strony, są państwa, które za swój wyznacznik obrały laickość i neutralność światopoglądową (Francja, Szwecja). W nowoczesnej Europie przełomu XX i XXI w. mamy więc do

czynienia z różnymi modelami republiki demokratycznej z mniejszym lub większym nastawieniem wolnorynkowym.

5.11.2 Forma państwa

We współczesnej Europie dominuje republika liberalno-demokratyczna. Jej osią jest zasada samostanowienia, poczucie równości jednostek tworzących społeczeństwo i wywodzący się od Monteskiusza trójpodział władzy. Istotną rolę pełni konstytucja, ordynacja wyborcza i kadencyjność najważniejszych urzędów. Regułą jest formalne oddzielenie religii i państwa, choć w wielu krajach praktyka dalece odbiega od stanowionej normy.

Nową tendencją jest niewątpliwie pewna skłonność do zacieśniania współpracy transpaństwowej (UE, OBWE, Schengen) – choć w wielu krajach silne są obawy przed próbami federalizacji kontynentu.

Zróżnicowanie reżimów rządowych w XX w., za [14]:

6 Podsumowanie

Trudno dokonać głębokiej analizy ewolucji formy państwa na tak dużej perspektywie czasowej. Generalnie, można zauważyć następujące tendencje ewolucyjne:

W zakresie legitymizacji władzy: stopniowe odchodzenie od paradygmatu teistycznego w stronę koncepcji umowy społecznej

W zakresie celu rządów: od nieograniczonej władzy jednostki (mającej na celu zaspokajanie prywatnych potrzeb), przez władzę rozumianą jako reprezentacja coraz szerszych grup społecznych (mającą na celu zapewnienie dobra społecznego)

W zakresie formy rządów: od despotii, przez monarchię (wczesnofeudalną, stanową, absolutną) do republiki

W zakresie ekonomii: od traktowania gospodarki jako mechanizm zapewniania konkretnych potrzeb (ekonomia w służbie władcy) przez równouprawnienie (gospodarka jako element państwa) i interwencjonizm i merkantylizm (gospodarka jako forma prowadzenia polityki) aż do służebnej roli państwa (gospodarka jest domeną obywateli, państwo stoi na straży zasad).

Podsumowania można także dokonać w formie tabelarycznej:

Okres	Obszar ekonomiczny	Obszar prawny	Obszar władczy	Obszar filozoficzny
Despotie wschodnie	Ekonomia oparta na niewolnictwie, ośrodki w silnych miastach	Prawo uznaniowe, stanowione przez władcę	Ośrodek centralny (despota) i bliski dwór społeczeństwo bez praw	Teistyczna legitymizacja władcy
Grecja starożytna	Polis jako miejsce zaspokojenia potrzeb ekonomicznych, niewolnictwo	Prawo tradycyjne i stanowione, sądy powszechne	W zależności od państwa, ale generalnie pochodząca z nadania społecznego (zgromadzenie ludowe), prawa obywatelskie do udziału we władzy	Filozoficzno-teistyczna koncepcja władzy, początek filozofii politycznej w Europie
Rzym starożytny	Moneta rzymska, ekonomia centralna, wykorzystanie kolonii, ekspansjonizm ekonomiczno-militarny jednolitość systemu, państwo troszczy się o najbiedniejszych (w miarę możliwości) niewolnictwo	Prawo rzymskie, skodyfikowane	Za monarchii: uprzywilejowana pozycja króla, skłonność do ewolucji w stronę tyranii Za republiki: władza senatu, ograniczana przez przedstawicieli plebsu (trybunowie), zwłaszcza po reformach Za czasów cesarów: władza absolutna, z biegiem czasu osłabiająca się (aż do koncepcji tetrarchicznych) i przechodząca realnie	Władza legitymizowana przez jej posiadanie i dziedziczenie częściowo teistycznie – za Republiki. Formalna deifikacja władcy za Cesarów.

			w stronę wojska i możnowładców	
Państwa germańskie	Ekonomia plemienna i lokalna, ekonomia podporządkowana warstwie rządzącej	Prawo zwyczajowe i lokalne	Władza przywódcy plemiennego i najbliższych doradców	Władza lokalna, często z lekkim odcieniem koncepcji teistycznej
Monarchia wczesnofeudalna	Upadek spójności systemu ekonomicznego, ekonomia podporządkowana warstwie rządzącej	Prawo lokalne i plemienne, okres przejściowy	Władza królewska	Władza legitymizowana autorytetem kościoła katolickiego
Rozdrobnienie feudalne	Upadek handlu, gospodarka feudalna, ekonomia zaspokaja potrzeby panów feudalnych	Prawo lokalne, wzrost znaczenia prawa tradycyjnego, common law,	Władza lokalnych możnowładców	Władza legitymizowana autorytetem kościoła
Monarchia stanowa	Powrót handlu, tworzenie sieci handlowych, tworzenie się stanów społecznych	Prawo stanowe i prawo stanowione przez władzę, powrót do prawa rzymskiego (poza Anglią)	Władza królewska połączona z pewną autonomią stanową	Władza państwowa legitymizowana autorytetem kościoła, władza stanowa legitymizowana wyborem (uwarunkowana głównie ekonomicznie)
Monarchia absolutna	Interwencjonizm, merkantylizm (państwo wspiera wybrane podmioty ekonomiczne), ekonomia w służbie państwa władcy	Absolutyzm, prawo jest narzędziem w ręku władcy, prawo rzymskie	Pełna władza królewska, formowanie się koncepcji rządu i ministerstw, rząd zależny od monarchy	Władza państwowa samolegitymizująca się (formalnie podtrzymywana koncepcja teistyczna)
Państwo kapitalistyczne	Ekonomia ma znaczenie samodzielne, industrializacja, państwo zaczyna wspierać system (a nie poszczególne podmioty)	Prawo stanowione przez naród, konstytucja, ordynacja wyborcza i prawa obywatelskie	Władza konstytucyjna trójpodział, rząd zależny od władcy (monarchie) lub od parlamentu (republiki), parlament jedno i dwuizbowy	Władza legitymizowana na podstawie umowy społecznej
Państwo totalitarne	Ekonomia totalna, centralnie sterowana, zabezpiecza potrzeby narodu (jego części, zgodnej z ideologią), ale jest instrumentem polityki	Prawo jest podporządkowane państwu i jego ideologii	Władza w rękach określonej grupy, powszechna kontrola i represje, brak opozycji	Władza legitymizowana naukowo i siłowo (konieczność historyczna)

Demokracja współczesna	Ekonomia liberalna z elementami polityki społecznej, brak kontroli państwa nad większością dziedzin, globalizacja, korporacje ponadnarodowe	Prawo stanowione przez parlament	Władza parlamentarna, trójpodział, samodzielne sądownictwo	Władza oparta o umowę społeczną i zasady współżycia
------------------------	---	----------------------------------	--	---

7 Bibliografia

- [1] Smolski R., Smolski M., Słownik Encyklopedyczny Edukacja Obywatelska, Wydawnictwa Europa 1999.
- [2] Filmer R., Patriarcha, or the Natural Power of Kings, 1630
<http://www.constitution.org/eng/patriarcha.htm>
- [3] Gomperz Th., Greek Thinkers, London 1949
- [4] Legutko R., *Sofiści i demokracja*,
<http://www.omp.org.pl/legutko6.htm>
- [5] Landreth H., Colander D., Historia myśli ekonomicznej, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998,
- [6] Arystoteles, Ustrój polityczny Aten
<http://historian.4pl.pl/002.html>
- [7] Legutko R, Kłoczowski P, Kuniński M. Filozofia polityczna Arystotelesa,
http://www.omp.org.pl/aryst_prot1.htm
- [8] Szczaniecki M., Krótka historia państwa i prawa, PWN, Warszawa 1994
- [9] Barzyk J., *Św Augustyn - Państwo ziemskie a państwo Boga*, Politechnika Szczecińska,
<http://www.skrypt.pl/index.php?d=prace&p=1342&PHPSESSID=931e3d99db788298798204364f17a6b5>
- [10] Barzyk J., *Święty Augustyn o państwie bożym*,
<http://www.skrypt.pl/index.php?d=prace&p=1349&PHPSESSID=931e3d99db788298798204364f17a6b5>
- [11] Blaug M., Teoria Ekonomii - ujęcie retrospektywne, PWN 2003
- [12] Stanford Encyclopedia of Philosophy
<http://plato.stanford.edu/>
- [13] Gołębowski F. Wstęp do nauki o państwie i prawie, PUW 2007
- [14] White M., Govern. Classification
<http://users.erols.com/mwhite28/othergov.htm>
- [15] Sylwestrzak A., Historia doktryn politycznych i prawnych, Warszawa 1995.

[16] Olszewski H., Zmierczak M., Historia doktryn politycznych i prawnych, Poznań 1993.